

Research Article

Manifestation of Quranic Education and Trust in Qaboosnameh

Zahra Baharvand Irannia¹, Aliakbar Kamalinahad^{2*}, Shahriar Shadigo²

Abstract

In Persian literature, poets and writers in every age have adorned their works with the luminous words of revelation according to social and cultural situations. One of these writers is Ansar al-Ma'ali, who, as a result of the teaching of Qaboosnameh, has recommended many educational topics to his son (Gilan Shah) under the influence of the divine word. This research has used library resources in collecting information with a descriptive-analytical approach and a qualitative approach. The aim of the authors is to identify the trustworthy Qur'an in the Qaboosnameh, which is expressed in educational and training methods, and today, after centuries of writing the work, its teachings are instructive in the educational affairs of children. Qaboosnameh is considered as one of the educational resources in the correct development of children according to the knowledge that its author has and the benefits that he has taken from the word of revelation and religious teachings to compile it, and in many cases the methods of its teachings. It is compatible with current educational management methods.

Keywords: Quranic education, Quranic education, fiduciary, Qaboos-nameh

How to Cite:

Baharvand Irannia Z, Kamalinahad A, Shadigo S., A Manifestation of Quranic Education and Trust in Qaboosnameh, Journal of Quranic Studies Quarterly, 2023;14(53):1-11.

1. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran

Correspondence Author: Aliakbar Kamalinahad

Email: Alikamali@cfu.ac.ir

Receive Date: 29.11.2020

Accept Date: 08.01.2021

نمود آموزش و تربیت قرآنی امانت‌داری در قابوس‌نامه

زهرا بهاروند ایران‌نیا^۱، علی اکبر کمالی نهاد^{۲*}، شهریار شادی گو^۲

چکیده

در ادبیات فارسی شاعران و نویسندگان در هر عصری بنابر موقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی، آثار خویش را با کلام نورانی وحی مزین کرده‌اند. یکی از این نویسندگان عنصرالمعالی است که در اثر تعلیمی قابوس-نامه، بسیاری از مباحث آموزشی و تربیتی را با تأثیرپذیری از کلام الهی، به فرزند خودش (گیلان‌شاه) توصیه کرده‌است. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و رویکردی کیفی، از منابع کتابخانه‌ای در گردآوری اطلاعات بهره برده‌است. هدف نگارندگان شناسایی نمود قرآنی امانت‌داری در قابوس‌نامه است که با شیوه‌ای آموزشی و تربیتی بیان شده و امروزه با گذشت قرن‌ها از نگارش اثر، پندهای آن در امور تربیتی فرزندان راهگشاست. قابوس‌نامه بنابر دانشی که مؤلف آن داشته و بهره‌هایی که از کلام وحی و آموزه‌های دینی جهت تدوین آن برده، یکی از منابع آموزشی در رشد صحیح فرزندان به‌شمار می‌آید و در بسیاری از موارد شیوه‌های تعلیم آن با روش‌های مدیریت آموزشی و تربیتی کنونی هم‌خوانی دارد.

واژگان کلیدی: آموزش قرآنی، تربیت قرآنی، امانت‌داری، قابوس‌نامه

پرتال جامع علوم انسانی

۱. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۲. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

مقدمه و بیان مسئله

در درازنای تاریخ بشری به واسطه نیازهای عاطفی و روحی و دقت در رشد و بالندگی فرزندان، والدین باید یک سری حقوق و تکالیف را برای فرزندان خود در نظر می‌گرفته‌اند که رعایت آنها، موجبات دل‌خوشی و کسب رضایت الهی و به تبع آن، خدمت به جامعه و سربلندی فرزندان را به دنبال داشته باشد و این امر همواره از سوی خردمندان و اندیشه‌ورزان در کتاب‌های مختلف ادبی و در سبک‌های گوناگون مورد توجه قرار گرفته است و این بزرگان گاهی با بیان دل‌نشین شعر و گاهی هم با نثر شیوا و آوردن حکایت‌های زیبا و پندگونه، اهمیت موضوع را برای مخاطبان خویش و عمل به آنها را از جمله تکالیف جدی به شمار آورده‌اند.

در آموزه‌های دینی ما به‌ویژه در قرآن کریم به کرات در خصوص توجه به فرزندان سفارش‌هایی شده است: در قرآن آمده است:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقَوُّدَهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ.» (تحریم / ۶)

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود و خانواده خود را از آتشی که هیزم آن مردم و سنگ‌ها هستند، نگه دارید.»

با توجه به مفهوم این آیه، پدران و مادران باید نسبت به آموزش‌تعالیم متعدد به‌ویژه تعلیم معارف دینی به فرزندان خویش کوشا و جدی باشند.

«وَ إِذْ قَالَ لِقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ.» (لقمان / ۱۳)
 (به خاطر بیابور) «هنگامی را که لقمان به فرزندش - در حالی که او را موعظه می‌کرد - گفت: پسر! چیزی را همتای خدا قرار مده که شرک، ظلم بزرگی است.»

«وَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَ يَعْقُوبُ يَا بُنَيَّ إِنَّ اللَّهَ أَصْطَفَى لَكُمْ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ.» (بقره / ۱۳۲)
 «و ابراهیم و یعقوب (در واپسین لحظات عمر) فرزندان خود را به این آیین، وصیت کردند و هر کدام به فرزندان خویش گفتند: فرزندان من، خداوند این آیین پاک را برای شما برگزیده است و شما جز به آیین اسلام از دنیا نروید.»

والدین اولین و نزدیک‌ترین کسانی هستند که باید حقوق کودکان را در بیشتر موارد مانند فراهم کردن شرایط مناسب برای کسب آموزش‌های لازم، رعایت نموده و بدون شک در حوزه تربیت کودکان، یک پدر و مادر آگاه بهترین و با ارزش‌ترین کمک را می‌تواند به فرزندان خویش ارائه دهد.

مسئله اصلی در این پژوهش، بررسی نمود قرآنی امانت‌داری به عنوان شیوه‌ای آموزشی و تربیتی در قابوس‌نامه بوده و به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد که: نگارنده این کتاب چگونه و با چه بیانی به آموزش امانت‌داری به عنوان یک بحث تربیتی پرداخته؟ و از کلام وحی برای آموزش امانت‌داری به فرزندان چگونه بهره برده است؟

پیشینه تحقیق

خوشه‌چرخ آرائی (۱۳۹۱) در پژوهشی به نام «تابندگی قرآن مجید در قابوس‌نامه» نشان داد که این کتاب در حقیقت دستورنامه زندگی و خردورزی است که با پرداختن به نکات حکیمانه و اخلاقی، در بسیاری موارد هم‌چون چراغی فروزان فراسوی ره‌پویان سعادت پرتوافشانی نموده و ره می‌نماید.

اسعدی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «خانواده در قابوس‌نامه» خانواده را مورد بررسی قرار داده، نخست تعریفی از خانواده بیان کرده و سپس انواع آن را در قابوس‌نامه ذکر نموده است.

فرشته پورجعفر و عصمت بدخشان (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مفهوم هویت کودک، نحوه شکل‌گیری و نقش خانواده در هویت‌یابی اسلامی کودکان»، کودکان را به‌عنوان کنشگران اجتماعی معرفی کرده‌اند که خانواده در شکل‌گیری هویت اسلامی آنان نقش مهمی دارد.

بهمن آبادی (۱۳۷۳) در پژوهشی به نام «قابوس‌نامه و ادبیات کودکان و نوجوانان» به چگونگی بیان عنصرالمعالی در پندها و نصایح پرداخته، و آن را فراتر از پند عادی می‌شمارد.

معصومه نورانی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش ادبیات (داستان و شعر) در تثبیت هویت کودکان ایرانی» نتیجه می‌گیرد که کمک یک داستان یا شعر خوب به‌راحتی می‌توان ابعاد مختلف هویت را به مخاطب شناساند و او را در جهت یافتن هویت درست یاری نمود.

طاهره ستاریان (۱۳۹۸) در مقاله «نقش هنر و ادبیات در فرایند هویت‌یابی کودکان» به این نتیجه رسیده است که هنر و ادبیات به‌عنوان عناصر میانجی در فرایند هویت‌یابی کودک به‌خوبی کمک می‌کنند. با بررسی‌هایی که صورت گرفت، به نظر می‌رسد تاکنون راجع به «نمود قرآنی امانت‌داری به‌عنوان شیوه‌ای آموزشی و تربیتی در قابوس‌نامه» تحقیق مستقلی انجام نپذیرفته باشد؛ بنابراین این تحقیق در نوع خود دارای اهمیت ویژه‌ای است.

مفاهیم و تعاریف

نمود: به معنای نشان، علامت، جلوه، جلال و رونق است. (معین، ۱۳۸۵).

روش تربیتی: روش تربیتی راه رسیدن به یک هدف تربیتی است که در قلمرو تعلیم و تربیت به‌عنوان یک علم دستوری و کاربردی در بردارنده مفهوم «باید» است (بهشتی، ۱۳۹۱: ۱۶۳).

بحث

نام کتاب قابوس‌نامه به‌عنوان یکی از متون کهن و ادبی پارسی، از نام نویسنده کتاب که در تواریخ به نام قابوس دوم معروف است، گرفته شده است. او این کتاب را خطاب به فرزند خویش، گیلان‌شاه، نوشته و منظورش این بوده که اگر پسرش پس از او حکومت را حفظ کند، یا به اموری دیگر بپردازد، بداند چگونه وظایف خود را انجام دهد. او در تربیت فرزند، رسوم لشکرکشی، مملکت‌داری، آداب اجتماعی و دانش و

فنون متداول را مورد بحث قرار داده است. سبک نگارش کتاب به نثر ساده و بی‌پیرایه و قابل فهم، معمول قرن‌های چهارم و پنجم هجری قمری و به سبک کتاب بلعمی و بیهقی است.

عنصرالمعالی در قابوس‌نامه از آداب اجتماعی، تربیت فرزند و آداب مملکت‌داری سخن گفته است. او خواسته تا با تألیف کتاب، حاصل تجربیات خود را در اختیار فرزندش گذارده و مسائل مختلف زندگانی و هنرها و پیشه‌های گوناگون آن زمان را بدو بیاموزد. کتاب مشتمل بر پیش‌گفتار، مقدمه مصحح، متن کتاب و تعلیقات است که متن کتاب در چهل و چهار باب تدوین شده است. شیوه نگارشی عنصرالمعالی در این کتاب بدین صورت است که در هر باب ابتدا خطاب به پسر خود به تعریف موضوع مورد نظر می‌پردازد و سپس برای توضیح بیشتر مطلب، حکایاتی نقل می‌کند.

کتاب از آثار مهم نثر ساده در اواخر قرن پنجم به حساب می‌آید و شامل موضوعات بسیار متنوعی چون رسوم لشکرکشی، مملکت‌داری، دانش و فنون متداول، آیین‌های معمولی زندگی، طرز غذاخوردن و هم‌چنین مسائل اجتماعی و تربیتی مثل عشق ورزیدن، دوست گزیدن و فرزند پروردن و خلاصه علمی چون طب، نجوم و شاعری است. روش انشای این کتاب شیوه نثر مُرسل معمول قرن‌های چهارم و پنجم هجری قمری است و نشان‌دهنده دامنه وسیع اطلاعات نویسنده می‌باشد (یوسفی، ۱۳۸۲: ۱۴).

امتیازات و ویژگی‌های قابوس‌نامه، تنها مربوط به محتوای تعلیمی و اندرزگونه آن نیست؛ بلکه عوامل متعددی در کنار هم به تعمیق و نفوذ این آموزه‌های تربیتی در مخاطب مدد می‌رساند. ویژگی‌های خاص نویسنده چون صمیمیت، صداقت، پاکی سخن، فروتنی و آزاداندیشی از یک سو و ابزار کلامی وی چون به‌کارگیری امثال رایج فارسی و عربی، استفاده از تمثیل و داستان‌های جذاب و مناسب با موضوعات متن، بهره‌گیری از آیات و احادیث، برخورداری از سخنان بزرگان و اشعار فارسی از جمله عوامل مهمی است که به غنای تعلیمی این اثر قوت بخشیده، از این حیث آن را جاوید و ماندگار کرده است (الهامی، ۱۳۹۱: ۱۳۱).

در حقیقت این کتاب تعلیم‌نامه‌ای است که سعادت و بهروزی جامعه را با رعایت جوانب مختلف زندگی، با ذکر نصایح دل‌پسند و حکایات گوش‌نواز تبیین نموده است. به بیان دیگر می‌توان گفت که این کتاب جزیره‌ای از دانش‌های گوناگون بشری است که رجوع به آن برای همه، به‌ویژه برای نوجوانان مفید خواهد بود. با تعمق در متن قابوس‌نامه، مشخص می‌گردد که عنصرالمعالی از دانش‌های گوناگون عصر خویش، حکمت‌های رایج و از همه مهم‌تر از علوم قرآنی و آموزه‌های دینی اطلاعات کافی داشته و در باب‌های مختلف این کتاب برای تکمیل نصایح خود، از این مقوله‌ها بهره گرفته است.

قرآن مجید و قابوس‌نامه

پرتو کلام وحی در بسیاری از متون ادب پارسی مزین‌کننده متون بوده و شاعران و نویسندگان در هر عصری با استعانت از این کلام نورانی، به غنای اثر خویش پرداخته و به پشتوانه این منبع غنی و گران‌سنگ، به تحلیل مباحث مختلف اجتماعی و فرهنگی جامعه عصر خویش با زبان ادبی همت گماشته‌اند. یکی از این نویسندگان عنصرالمعالی بوده که در تألیف کتاب وزین قابوس‌نامه، برای تعلیمات خویش، و تکمیل

بیانات خود، به بهترین شیوه و در بهترین موقعیت، از کلام وحی بهره‌مند شده، سپس به امر آموزش و تربیت با ظرافت خاصی اقدام کرده‌است.

تعلیم و تربیت دارای ابعاد مختلفی است که عبارتند از: تربیت جسمانی، اخلاقی، معنوی، اجتماعی، جنسی، عاطفی و عقلایی. پیچیدگی و چند بعدی بودن تعلیم و تربیت پرداختن به آن را به امری مهم و بی‌بدیل تبدیل کرده است (رمضانی، ۱۳۹۷: ۲).

کمتر اثر ادبی، اخلاقی، اجتماعی و تاریخی‌ای را می‌توان یافت که پرتوی از آیات نوربخش عروه‌الوثقای متین الهی در آن جلوه‌گر نباشد. از میان آثار مشهوری که در زمینه نثر اخلاقی، اجتماعی، حکومت، سیاست و به اصطلاح ادبیات تعلیمی وجود دارد، قابوس‌نامه عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر زیاری که در قرن پنجم تألیف شده، جایگاه و اهمیتی ویژه دارد. این کتاب در حقیقت دستورنامه زندگی و خردورزی است که با پرداختن به نکات حکیمانه و اخلاقی در بسیاری موارد هم‌چون چراغی فروزان فراسوی ره‌پویان سعادت پرتوافشانی نموده و ره می‌نماید و به سان راه‌بلدی است که در جادهٔ پرفراز و نشیب زندگانی، پیشرو و دستگیر ره‌پویان است؛ زیرا متون زیبا و به دور از تصنع و تکلف آن عاری از هر گونه خرافه است. به طور قطع از نکات مهم و درخور اهمیت در گسترهٔ این کتاب ارزشمند، بهره‌گیری از تعالیم الهی و دینی به عنوان یک آب‌شخور زلال و چشمهٔ جوشان در عرصهٔ معنویت است که متون انسان‌ساز معنویت را در عبارات ادبی و بیانی هنرمندانه ابراز نموده و با بسیاری از آیات قرآن حکیم از لحاظ لفظی، مفهومی و مضمونی تطابق و هم‌خوانی دارد (خوشه‌چرخ آرانی، ۱۳۹۱: ۱). فرزندان امروز، جامعه‌گردان فردا هستند و این مهم بر خانواده‌هاست که بعد از تولد فرزند، آداب تربیت صحیح را به کار گرفته و از نهالی لرزان، درختی تنومند که ریشه در صحت و سلامت دارد، پروراند و تحویل جامعه دهند (رزاقی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲).

در این پژوهش به خاطر تبیین هر چه بهتر مسأله، نخست باب بیست و دوم کتاب قابوس‌نامه (در امانت نگاه‌داشتن) را می‌آوریم، سپس به بحث و بررسی نمود قرآنی این بخش از کتاب که در آن مباحث تربیتی و آموزشی در خصوص امانت‌داری توصیه شده است را بیان می‌کنیم. از آن جایی که شیوهٔ عنصرالمعالی در این کتاب بیان نصایح و پندها در چهل و چهار باب به فرزند خویش به نام گیلان‌شاه بوده و با نگاه امروزی به این سیر، می‌توان شیوهٔ او را آموزشی- تربیتی قلمداد کرد؛ زیرا وی آیین‌های مختلف را هم‌چون آموزگاری با سخنان نرم و دل‌انگیز به مخاطب خویش منتقل کرده، برای اثبات نصایح خود و تأثیر بیشتر آن در امر آموزش و تعلیم فرزندش، به روش داستان‌پردازی و آوردن شاهد مثال‌های عبرت‌انگیز اقدام کرده‌است.

باب بیست‌ودوم (در امانت نگاه‌داشتن)

«...اگر کسی به نزد تو امانتی بنهد، تا بتوانی به هیچ حال مپذیر؛ از آنچه امانت‌پذیرفتن بلاپذیرفتن است؛ زیرا که عاقبت آن از سه وجه بیرون نباشد: یا امانت به سلامت به وی بازسانی؛ چنان‌که خدای تعالی فرموده است: «ان الله تعالی یامرکم ان تودوا الامانات الی اهلها» و پیغامبر ما -صلی الله علیه و سلم گفت: «ردّوا

الاماناتِ إلی اهلها» که طریق مردی و جوان‌مردی آن است که امانت مردمان را نپذیری یا چون بپذیری، نگاه داری تا به سلامت به خداوند بازسانی» (یوسفی، ۱۳۸۲: ۱۰۸).

در ابتدای این حکایت، مسألهٔ امانت‌پذیری و سرانجام امانت‌پذیرنده ذکر گردیده، سپس با استناد به کلام وحی و سخن پیامبر اکرم(ص) به آموزش و تربیت گیلان‌شاه پرداخته است. تعلیم قابوس‌نامه جهان-شمول بوده و منظور وی فقط فرزند خویش نبوده است؛ بلکه هر شخصی و به ویژه هر فرزندی است که کتاب را بخواند. همان‌طور که امروزه نیز یک آموزگار مدرسه برای آموزش صحیح دانش‌آموزان با بحث و گفتگو و ذکر داستان‌های زیبا و با کمک از کلام وحی و دیگر آموزه‌های دینی و معنوی، به تعلیم گروه هدف خویش می‌پردازد. در این بخش از کتاب قابوس‌نامه، دقت و حساسیت مؤلف در امر تبیین بحث امانت‌داری قابل تأمل و تحسین است. نظام آموزشی و تربیتی قابوس‌نامه بر مبنای شفقت، مهربانی، خیرخواهی و به دور از تعارف بوده است؛ زیرا سعادت و بدبختی رعایت و یا عدم رعایت نصاب خویش را برای فرزند خود بیان می‌کند. نمود کلام وحی آن جا که می‌فرماید:

«إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (انسان / ۷۶).

به خوبی در قابوس‌نامه هویداست.

عنصرالمعالی در این کتاب همانند شخصی که مدیریت آموزش و تربیت را در جهت تعلیم کودکان در دست دارد، مرحله به مرحله به سوی آموزش مؤثر گام برداشته، گویی که فقط معلم است و کار وی آموزش به فرزندان.

عنصرالمعالی هر چند به معنای امروزی کلمه روان‌شناسی کودک را نخوانده بود، اما بر اساس تجارب حاصل از دوران کودکی خود و دیگران، نظریاتش تا اندازه‌ای فراوان صحیح و منطبق با موازین علمی است (بهمن آبادی، ۱۳۷۳: ۱۱۰).

«... چنان‌که شنودم که مردی به سحرگاه از خانه بیرون رفت تا به گرمابه رود، به راه اندر دوستی از آن خویش را دید. گفت: موافقت کنی تا به گرمابه شویم؟ گفت: تا در گرمابه با تو هم‌راهی کنم؛ لکن اندر گرمابه نتوانم آمدن که شغلی دارم و تا نزدیک گرمابه بیامد، به سر دوراهی رسید؛ بی‌آنکه این مرد را خبر داد، بازگشت و به راه دیگر برفت. اتفاقاً طراری از پس این مرد می‌رفت به طراری خویش، این مرد باز نگرید، طرار را دید و هنوز تاریک بود؛ پنداشت که آن دوست وی است. صد دینار در آستین داشت، بر دستارچه بسته از آستین بیرون گرفت و بدین طرار داد و گفت: ای برادر این امانت است به تو؛ چون من از گرمابه بیرون آیم، به من باز دهی. طرار زر بستد و آنجا مقام کرد تا وی از گرمابه بیرون آمد، روز روشن شده بود. جامه بپوشید و راست همی‌رفت. طرار وی را بازخواند و گفت: ای جوانمرد، زر خویش باز ستان و پس برو که امروز از شغل خویش فروماندم؛ از این نگاه‌داشتن امانت تو. مرد گفت: این زر چیست و تو چه مردی؟ گفت: من مردی طرارم، این زر به من دادی. گفت: اگر تو طراری، چرا زر نبردی؟ طرار گفت: اگر به صناعت خویش بردمی، اگر هزار دینار بودی، از تو یک جو نه اندیشیدمی و نه باز دادمی؛ و لکن تو به زنهار به من دادی؛ زینهاردار نباید که زینهارخوار باشد که امانت‌بردن جوان‌مردی نیست (یوسفی، ۱۳۸۲: ۱۰۹).

در ادامه مؤلف کتاب برای تأثیر بیشتر سخنان خود و اهمیت بحث امانت‌داری، به بیان حکایاتی می‌پردازد که قصد وی آموزش و تربیت گیلان‌شاه است؛ در اینجا به بیان برخی از آنها و نیز نمود کلام وحی در سخنان او خواهیم پرداخت:

حساسیت داشتن در امر پذیرش امانت، نگهداری از مال امانتی، جوان‌مردی در این راه، نداشتن طمع در مال دیگران، حفظ اموال امانتی و نداشتن کوچک‌ترین چشم‌داشتی به آن و... از جمله تعالیمی هستند که قابوس‌نامه در خصوص امانت‌داری پرداخته و به آموزش آن به‌عنوان یک مسأله تربیتی به فرزند خویش تأکید دارد و رعایت آنها را موجبات سرافرازی و سعادت وی می‌داند و عدم توجه به آنها را عامل بدبختی و بدنامی وی می‌شمارد؛ همان‌طور که در کلام وحی نیز به این مهم بسیار اشاره شده است:

«فإن آمنَ بعضکم بعضاً فلیؤدّ الذی أوّتمن أمانته» (بقره / ۲۸۳).

«اگر برخی، برخی را امین دانند و به او امانتی بسپارند، باید امانت‌دارنده امانت را به صاحبش برگرداند.» سخنان معلم‌گونه قابوس‌نامه در این بخش از کتاب مصداقی عینی بر آیه ذکرشده است. خداوند بعد از آفرینش انسان، به او اختیار داد و راه خیر و شر را نیز به او نمایاند تا راه خود را برگزیند و راه کمال را بیوید و برتر از ملائک شود یا برعکس راه پستی و رذالت را درپیش گیرد و از حیوان پست‌تر شود:

«اولئک کالأنعام بل هم أضلّ سبیلاً» (فرقان / ۴۴).

سپس خداوند باری تعالی اهمیت راه خیر و تهذیب نفس را نیز تأکید کرد و فرمود:

«قد أفلح من زکیها» (شمس / ۹)

و هم‌چنین فرمود:

«یزکیهم و یعلّمهم الكتابَ و الحکمة» (جمعه / ۲).

«... پس اگر بر دست تو مستهلک شود، بی‌مراد تو، یا خود چیزی نیک بود، دیو تو را از راه ببرد و طمع به تو رسد در نگاه‌داشتن آن چیز، چون رنج‌های بسیار بکشی و آن چیزش به خداوند باز دهی، رنجی خیره به تو بماند و آن مرد به هیچ روی از تو منت ندارد. گوید: چیز من بود آنجا نهادم و باز بیاوردم و راست گوید. پس رنج کشیدن بی‌منت بر تو بماند و مزدی توان کرد که جامه بیالاید و اگر مستهلک شود، هیچ کس باور نکند و تو بی‌خیانتی نزدیک مردمان خاین‌گردی و اندر خصومت اوفتی و باشد که خود غرامت آن بباید کشید و اگر منکر شوی، با تو نه ماند یا به خوشی یا به ستم از تو بازستانند، خاین‌گردی و حشمت تو میان اشکالان تو بشود، بیش کس بر تو اعتماد نکند و اگر به تو بماند، مظالمی در گردن تو بماند، بدین جهان در برخوردار نباشی و بدان جهان عقوبت خدای عزّ و جلّ حاصل کرده باشی» (یوسفی، ۱۳۸۲: ۱۱۰).

در ادامه عنصرالمعالی به فرزند خویش راجع به امانت‌داری تأکید کرده و به تعلیم وی می‌پردازد، می‌توان چنین استنباط کرد که قصد وی از این بحث تربیتی و آموزشی تعلیم دقت در امانت‌داری، تحمل تهمت‌های احتمالی، کشیدن رنج در این راه، محکوم شدن به خیانت، نگرستن در عاقبت امانت‌داری و... است. با نگرش در این بخش از کتاب به میزان دقت و حساسیت مؤلف در امر آموزش امانت‌داری و بحث تربیتی و اخلاقی آن می‌توان دست یافت.

خداوند سبحان در آیه ۱۲۵ سوره شعرا از زبان ۶ نفر از پیامبران الهی، یعنی نوح(ع)، هود(ع)، صالح(ع)، لوط(ع)، شعیب(ع) و موسی(ع) از امانت‌داری به‌عنوان یکی از ویژگی‌های پیامبران یاد کرده‌است: «أَنْتُمْ لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ» (شعرا / ۱۲۵).

«مسلماً من برای شما پیامبری امین هستیم.»

خداوند در این آیه شریفه:

«وَ الَّذِينَ هُمْ لِمَآئِنَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» (مؤمنون / ۸).

به بحث امانت‌داری به‌عنوان یکی از صفتهای نیک مومنان اشاره فرموده و انسان‌ها را به رعایت امانت‌ها و عهده‌ها سفارش کرده است و نیز در آیه:

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء / ۵۸).

«خداوند به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش بدهید.»

و هم‌چنین در آیه:

«وَمِنَ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا.» «و در میان اهل کتاب، کسانی هستند که اگر ثروت زیادی به رسم امانت به آن‌ها بسپاری، به تو باز می‌گردانند و کسانی هستند که اگر یک دینار هم به آنان بسپاری، به تو باز نمی‌گردانند؛ مگر تا زمانی که بالای سر آن‌ها ایستاده (و بر آن‌ها مسلط) باشی.»

به اهمیت بحث امانت‌داری تأکید شده است. به‌خوبی می‌توان دریافت که تأثیرپذیری مؤلف کتاب قابوس‌نامه از کلام وحی بسیار بجا و زیبا بوده است و این مؤلف گران‌سنگ آموزش مباحث تربیتی را با رویکردی قرآنی درهم آمیخته و نتیجه آن بعد از قرن‌ها و البته برای آیندگان مفید و پرثمر خواهد بود.

هر چند اساس مطلب او بر پایه اندرزها است، اما باید این نکته را متذکر شد که اندرزهای او انسانی هستند و فراتر از امر و نهی بیرونی جای دارند، او تکالیف را برمی‌شمارد: «این کار انجام بده، آن کار را مکن؛ اما حرف اصلی او در فراسوی امر و نهی است. اگر در عین حال به تکلیفی که گفتم عمل نکردی، در آن صورت وجه احسن این است... و این حرکت ثابت و مداوم در سراسر کتاب است» (دوفوشه کور، ۱۳۷۷: ۲۲۳).

«... اما اگر به کسی ودیعتی نهی، پنهان منه که نه کسی چیز تو از وی بخواهد ستد. بی دو گویای عدل چیز خویش به نزد هیچ کس ودیعت منه و بدان چه دهی، حجتی از وی بستان تا از داوری رسته باشی. پس اگر داوری افتد، در داوری دلیر مباش که دلیری به داوری اندر نشان ستمکاری بود و تا بتوانی هرگز سوگند به دروغ و راست مخور و خویشتن را به سوگند خوردن معروف مکن تا اگر وقتی سوگند باید خوردن، چنان‌که افتد، مردمان تو را بدان سوگند راست‌گوی دارند و هر چند توانگر باشی، چون تن‌آسان و نیک‌نام و راست‌گوی نه‌باشی، خویشتن از جمله درویشان دان که بدنامان و دروغ‌زنان عاقبت ایشان جز درویشی نه‌بود و امانت را کار بند که امانت را کیمیای زر گفته‌اند و همیشه توانگر زی؛ یعنی که امین باش و راست‌گوی که مال همه عالم، امینان و راست‌گویان راست و بکوش که فریبنده نه‌باشی و حذر کن که فریفته نشوی خاصه در ستد و دادی که در شهوت بسته باشد.»

در ادامه این حکایت، عنصرالمعالی به دنبال آموزش مفاهیم و مقولاتی از قبیل: گرفتن شاهد در امانت گرفتن، سخن راست گفتن و قسم دروغ نگفتن، نتیجه امانت‌داری و راست‌گویی، دوری از فریب‌کاری و... بوده است. قابوس‌نامه به درستی که تعلیم‌نامه‌ای جامع بوده که به دلایل و استناد به کلام وحی و دیگر منابع موثق به تشریح و تبیین مباحث تربیتی پرداخته است.

«إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (احزاب / ۷۲).

«ما بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌های عالم (و قوای عالی و دانی ممکنات) عرض امانت کردیم (و به آنها نور معرفت و طاعت و عشق و محبت کامل حق یا بار تکلیف یا نماز و طهارت یا مقام خلافت و ولایت و امامت را ارائه دادیم) همه از تحمل آن امتناع ورزیده و اندیشه کردند و انسان (ناتوان) آن را بپذیرفت، انسان هم (در مقام آزمایش و ادای امانت) بسیار ستمکار و نادان بود.»

با استناد به آیه‌ای که ذکر شد، قابوس‌نامه به‌درستی به تعلیم این خصیصه اخلاقی پرداخته و اگر موشکافانه و با حساسیت این موضوع را برای آموزش فرزندان انتخاب کرده، به دلیل وجود چنین دستورات الهی و آموزه‌های ارزشمند معنوی بوده که در شریعت اسلام رواج دارد.

نتیجه‌گیری

با دقت در کتاب قابوس‌نامه به عنوان یکی از شاهکارهای ادب کلاسیک ایران، به تعالیم آموزشی و تربیتی متأثر از کلام وحی در آن می‌رسیم که امیر عنصرالمعالی در قالب نصایح وزین و نغز با زبانی شیوا و رسا، به شکل پند به دیگران عرضه کرده‌است و امروزه بسیاری از دست‌اندرکاران حوزه تعلیم و تربیت روش او را در این امر پسندیده و مصداق امروزی روش‌های صحیح آموزشی و تربیتی می‌دانند. مؤلف کتاب برای تأثیرگذاری بیشتر سخنان خود و اهمیت بحث امانت‌داری، به بیان حکایات متعدد برای آموزش عمیق و دقیق دست می‌زند که قصد وی تعلیم و تربیت صحیح پسرش گیلان‌شاه است.

دقت در امر پذیرش امانت، نگهداری از مال امانتی، جوان‌مردی در این راه، نداشتن طمع در مال دیگران، حفظ اموال امانتی و نداشتن کوچک‌ترین چشم‌داشتی به آن و... از جمله تعالیمی هستند که قابوس‌نامه در خصوص امانت‌داری به آموزش آنها به عنوان یک مسأله تربیتی به فرزند خویش پرداخته و رعایت آنها را موجبات سرفرازی و سعادت و عدم توجه به آنها را بدبختی و بدنامی وی می‌شمارد و این همه را از انس و دریافت خود از کلام وحی گرفته است که در چندین آیه رعایت این مهم را تأکید داشته است. با تعمق در این اثر ارزشمند، به غنا و ارزشمندی این اثر پی برده و به صراحت می‌توانیم آن را تعلیم‌نامه‌ای برای همه دوره‌ها و عصرهای زندگانی بشری به‌شمار آوریم که عنصرالمعالی با تأثیرپذیری از کلام وحی، در آموزش صحیح مباحث تربیتی پرداخته است.

منابع

قرآن کریم.

آقایی، محمدعلی. ۱۳۹۸. شرح اصطلاحات حقوقی. تهران: خط سوم.

اسعدی، مریم‌السادات. ۱۳۸۹. «خانواده در قابوس‌نامه». بوستان ادب. سال دوم. شماره ۴. ص ۱.

الهامی، فاطمه. ۱۳۹۱. «جایگاه قابوس‌نامه در قلمرو ادبیات تعلیمی». پژوهشنامه ادبیات تعلیمی. دوره ۴. شماره ۱۶. ص ۱۳۱.

بهشتی، سعید. ۱۳۹۱. آیین خردپروری: پژوهشی در نظام تربیت عقلانی بر مبنای سخنان امام علی(ع). تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

بهم‌آبادی، یدالله. ۱۳۷۳. «قابوس‌نامه و ادبیات کودکان و نوجوانان». تهران: ادبستان فرهنگ و هنر.

خوشه‌چرخ آرانی، علی. ۱۳۹۱. تابندگی قرآن مجید در قابوس‌نامه. اولین همایش منطقه‌ای قابوس‌نامه. دانشگاه پیام نور آران و بیگلر.

دوفوشه کور، شارل هانری. ۱۳۷۷. اخلاقیات، ترجمه محمدعلی معزی و عبدالحمید روح بخشان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.

رزاقی، محمد و همکاران. ۱۳۹۹. «الزام تربیتی والدین در قبال فرزندان از منظر قرآن کریم». فصلنامه مطالعات قرآنی. سال یازدهم. شماره ۴۳. پاییز ۱۳۹۹. ص ۲.

رمضانی، عادل و همکاران. ۱۳۹۷. «بررسی تحلیلی مبانی تربیت اخلاقی هابرماس و نقد آن از دیدگاه اخلاق قرآنی». فصلنامه مطالعات قرآنی. سال نهم، شماره ۳۶. ص ۲.

عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار. ۱۳۸۲. قابوس‌نامه. به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

معین، محمد. ۱۳۸۶. فرهنگ فارسی معین. چاپ چهاردهم. تهران: انتشارات معین.

میرزایی، لیلا و همکاران. ۱۳۹۷. «حرکت به سوی مدرسه مطلوب از دیدگاه استاد مطهری با استناد به آیات قرآن کریم». فصلنامه مطالعات قرآنی. سال نهم، شماره ۳۶. ص ۳.

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Licensee Islamic Azad University Jiroft Branch. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

ارجاع: بهاروند ایران‌نیا زهرا، کمالی‌نهاد علی‌اکبر، شادی‌گو شهریار، نمود آموزش و تربیت قرآنی امانت‌داری در قابوس‌نامه، فصلنامه مطالعات قرآنی، دوره ۱۴، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۲، صفحات ۱۱-۱.